

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران تهیه شده از مؤلفی ناشناخته

به کوشش محمدصادق میرزا ابوالقاسمی^۱
دکتر محمود طاووسی^۲

شاید مقاله پیش رو را برای نشریه ستاد جغرافیایی ارتش با عنوان «راهنمای ایران» تهیه کرده بودند. هرچند برخی از سرفصل‌های این مقاله با مطالب بخش شیراز در نشریه مذکور شباهت صوری دارد، به هیچ وجه از اطلاعات آن استفاده نکرده‌اند.^۳ این مقاله در پنج برگ یکرو نوشته شده و نام مؤلفش معلوم نیست؛ تاریخ تألیف نیز ندارد، اما به علل زیر، باید در دهه ۱۳۲۰ شمسی یا کمی پیش از آن نوشته شده باشد.

الف- اگر این نسخه پیشنهادی برای بخش شیراز در نشریه جغرافیایی ستاد ارتش باشد، حتماً قبل از آذر ماه ۱۳۳۰ نوشته شده است؛ هرچند از آن استفاده نکرده باشند.

ب- در مدخل «قرائت خانه» این مقاله، از کتابخانه جدیدی سخن به میان آمده که اداره بلدییه شیراز ساخته است. گویا هنگام تألیف مقاله، ساختمان کتابخانه در شرف اتمام بوده است. این کتابخانه را به نام کتابخانه ملی فارس می‌شناسند و در سال ۱۳۲۹، به همت رضا مزینی، سرپرست وقت اداره فرهنگ فارس،

۱. دانشجوی دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس. abolqasemi.s@gmail.com

۲. استاد گروه پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس.

۳. این نشریه در سه بخش تدوین شده و نقشه‌ها، اطلاعات عمومی و گردش‌گری ۱۱۶ شهر ایران را دربر می‌گیرد. اطلاعات شهر شیراز در بخش سوم کتاب، شامل نقشه و مختصات جغرافیایی، ادارات، بیمارستان‌ها، مهمان‌خانه‌ها، رستوران‌ها، سینماها، گاراژها، تعمیرگاه‌ها، پمپ‌بنزین‌ها و محصول و صنایع معروف است. برای آگاهی بیشتر، نک: راهنمای ایران (نشریه جغرافیایی ستاد ارتش)، تهران، ستاد ارتش و چاپ تابان، ۱۶۶، ۱۳۳۰-۱۶۹.

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

افتتاح شده است.^۱

ج- در مدخل «جرائد»، از هفت نشریه سخن رفته که تاریخ انتشار چهار عنوان از آن به قرار زیر است:

۱. بیان حقیقت: ۱۳۰۳ تا ۱۳۱۷ شمسی؛

۲. مجله الاسلام: ۱۳۰۱ تا ۱۳۲۰ شمسی؛

۳. عصر آزادی ۱۲۹۹ تا ۱۳۲۱ شمسی و

۴. استخر: ۱۲۹۷ تا ۱۳۲۵ شمسی.

وضع انتشار این جراید در زمان تألیف مقاله، مشخص نیست و مؤلف هم از آن حرفی نزده است. اگر زمان تألیف مقاله را با انتشار این جراید هم‌زمان فرض کنیم، تاریخ آخرین شماره روزنامه بیان حقیقت ملاکی در تعیین زمان تألیف مقاله خواهد بود. با این حال، سال ۱۳۱۷ شمسی با گفته مؤلف از ساختمان کتابخانه شیراز و تاریخ افتتاح آن، فاصله زمانی زیادی دارد و در تناقض است. احتمال صحیح‌تر آنکه این مقاله در دهه سوم سال ۱۳۰۰ شمسی نوشته شده باشد.

مقاله وضعیت شیراز بنا به عنوان و قصد مؤلف، مختص شیراز است، هر چند در مدخل‌های «موقعیت شیراز» و «ابنیه مهم و مناظر طبیعی»، فراتر از شیراز، به بخشی از آثار و جغرافیای فارس نیز پرداخته شده است. اطلاعات این دو مدخل، خالی از اشتباه هم نیست و بسیار کلی نوشته شده است.

مؤلف، شخصی بومی است و از چندین اصطلاح شیرازی در مقاله استفاده و گاه لهجه محلی خود را در نوشتار پیاده کرده است. اشخاص سرشناس و اماکن عمومی و تفریحی شیراز را به خوبی می‌شناخته و آگاهی‌های او را در این باره، باید ارزنده‌ترین بخش مقاله دانست؛ مثلاً در توضیح مهمانخانه‌ها، از تعداد و گنجایش اتاق‌ها، همچنین امکانات رفاهی اعم از حمام، میلمان، سالن غذاخوری، قیمت غذا و کرایه اتاق سخن به میان آورده است؛ حتی می‌گوید که مهمان‌پذیرها به چه زبان‌های خارجی تسلط دارند. با آنکه مؤلف از تعداد زیادی از اطباء، تجار و دلّالان سخن گفته، تنها در معرفی صاحبان هنر و صنایع شیراز است که تا اندازه‌ای از احوالات شخصی آنها نیز صحبت می‌کند؛ نظیر آنچه درباره میرزا محمدحسین صنیع خاتم، محمداسماعیل قلمزن، میرزا احمد سامری زرگر و عبدالرزاق فغفوری کاشی‌پز گفته است.

این مقاله در چهارده مدخل تدوین، شده و اغلاط را تصحیح و برای ارایه مناسب‌تر، از مدخل بندی و شماره‌گذاری استفاده کرده‌ام.^۲

۱. سامی، علی، شیراز شهر جاویدان، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۶۳، ص ۶۰۸

۲. اصل نسخه در اختیار آقای دکتر شایان است و آقای مکی نژاد مرا از آن مطلع کرده‌اند. از هر دو ایشان سپاسگزارم.

موقعیت شیراز

شهر شیراز که مرکز ایالت فارس و معروف به دارالعلم است، در جلگه [ای] تقریباً به طول دوازده میل شرقی و غربی و عرض چهار میل شمالی و جنوبی واقع است که مرقد شیخ سعدی علیه الرحمه به مسافت تقریبی یک میل و مدفن خواجه حافظ علیه الرحمه، به مسافت تقریبی هزار متر در شمال شرقی آن است. آب و هوای این شهر از حیث خوبی و اعتدال معروف و انواع میوه جات و مرکبات سردسیری و گرم سیری در خود شهر و نقاط نزدیک آن به خوبی عمل می آید. وفور نعم و ارزان [ی] آن طوری است که روی هم رفته، هیچ جای ایران همسری به آن نمی تواند کرد. با اینکه هوای شیراز در تمام فصول، معتدل و ملایم زندگانی است، بهار آن به حدی مطبوع و دلکش است که از حدّ تحریر خارج [است] و برای تعریف آب و هوای آن، همین بس که در اغلب نقاط تابعه آن مشاهده می شود درخت نخل از وسط شاخه های^۱ درخت گردو بالا رفته، منظره عبرت انگیز خوبی را در نظر بیننده جلوه گر می سازد. به واسطه ایلات مهم قشقائی و خمسه و وجود مراتع کافی، روغن و سایر لبنیات، گوشت، پوست و پشم آن ممتاز [است] و قسمتی از صادرات ایلات فارس را تشکیل می دهد. در حدود کازرون نقطه ای است، تقریباً چهار فرسخ مرتع نرگس زار است و البته وضعیت هوای آنجا در موقع گل نرگس معلوم است.

ابنیه مهم و مناظر طبیعی

مسجد جامع عتیق: در داخله شهر، ابنیه مهمه مانند مسجد جامع عتیق، که بنایی مهم و قدیمی بوده، از بناهای عمرولیث صفار است. بنای اولیه آن از سنگ و گچ بوده، ولی در زمان سلطنت شاه عباس ثانی، تعمیراتی در آن شده که مخصوصاً قسمت شمالی آن در همان موقع با آجرهای ممتاز ساخته شده است. اهمیت بنای آن از خرابه فعلی مشهود است.^۲

مسجد وکیل: مسجد وکیل که از بنای مرحوم وکیل که خارج از توصیف است.

مسجد نو: مسجد جامع جدید که از بنای اتابک ابوبکر بن سعد زنگی و در نهایت وسعت و صفا است.

مسجد مشیر: مسجد مشیر که با کمال استحکام ساخته شده و از بنای میرزا ابوالحسن خان مشیرالملک، وزیر فارس، است.

مسجد نصیرالملک: مسجد نصیرالملک که از بنای مرحوم حاج حسینعلی خان نصیرالملک و مسجدی

است در نهایت قشنگی و سعادت؛ و بعد از مسجد وکیل اولین مسجد عالی همان است.

مسجد علی: ولی قدیمی ترین مسجد شیراز، مسجدی است کوچک، موسوم به علی، واقع [در] درب

۱. شاخهای

۲. بازسازی مسجد جامع عتیق شیراز به مرور صورت پذیرفته است. این مرمتها از سال ۱۳۱۵ آغاز می شود و بر طبق گفته علی نقی بهروزی، به مدت سی سال ادامه یافته است. بهروزی، علی نقی، تاریخچه ساختمان و شرح آثار تاریخی و هنری مسجد جامع عتیق شیراز، شیراز، اداره کل فرهنگ و هنر، ۱۲۴۹، ص ۲۸ و ۶۱

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

دروازه شاه داعی الی الله^۱ و نسبت آن را به عمر بن عبدالعزیز می دهند.^۲

گرچه مساجد دیگری هم هست، ولی به اهمیت مساجد مذکوره نیست.

مدرسه خان: و دیگری مدرسه خان از ابنیه امام قلی خان، بیگلربیگی فارس، که از امراء بزرگ شاه عباس کبیر بوده [است] و در ایران کمتر بنایی می تواند از حیث شکوه و عظمت با بنای مذکور، مخصوصاً سردرب عظیم النظیر آن همسری نماید.

مجموعه کریمخان زند: بازار و کیل که سرپوشیده و به طول تقریبی پانصد متر و ارتفاع نه متر^۳ با مسجد و کیل و چندین بنای دیگر از قبیل باغ و ارگ و غیره [است] که از ابنیه شهریار عادل، کریمخان زند (وکیل) می باشد.

آرامگاه احمد بن موسی الرضا شاهچراغ (ع): بنای بقعه مهمه شاهچراغ که از امیر عضدالدوله دیلمی است.

بناهای قدیمی دیگر از قبیل بی بی دختران و خاتون قیامت و غیره.

داخله شهر شیراز، به واسطه قدیمی بودن، فاقد خیابان های وسیع می باشد، ولی در اطراف شهر، مخصوصاً قسمت غربی و شمالی آن که شهر جدید را تشکیل میدهد، دارای خیابان های عالی است که خیابان زند به عرض ۵۴ متر در درجه اول آنها است. باغستان مسجد بردی، در سه میل شمال شهر واقع که در اثر احداث خیابان ها شهر جدید به آن متصل می شود^۴ و یک فرسخ مربع باغستان است که تمام میوه جات شیراز از آنجا به عمل می آید. به علاوه درخت و آب زیاد آنجا، در تنظیف هوای شیراز نیز مؤثر است. کوه بوم در سه میل شمال شرقی شیراز واقع و دارای چشمه های طبیعی متعدد است. گذشته از اینکه نقطه بیلاقی خوش آب و هوای خوبی است، انواع شکار از قبیل میش و قوچ، بز و پازن و کبک زیاد دارد؛ و نیز آثار و منابع طبیعی دیگر از قبیل دست خضر و قصر ابونصر و آب مرغان در قسمت شرقی شیراز موجود است که برای اطلاعات کامل آنها باید مراجعه به فارسنامه مرحوم حاج میرزا حسن و آثار عجم مرحوم فرصت الدوله شود.

معدن سنگ و گچ در نیم فرسخی جنوب و نمک در یک فرسخ و نیم مشرق شیراز واقع شده اند.

۱. شاهداعی الیاله. امروز بیشتر به شاه داعی الله مشهور است.

۲. قدیمترین مسجد شیراز را مسجد جامع عتیق میدانند و این گفته چندان صحیح نیست. در فارسنامه ناصری، از مسجد و بنای آن چنین سخن به میان آمده است: مسجد حاجی علی چکمه دوز شیرازی که خیرالحاج، حاجی علی تاجر مشهور به چکمه دوز، در سال ۱۲۸۰ و اند به انجام رسانیده؛ کمال سعی و اهتمام در استحکام بنا و مرغوبی عمارت و ستون های سنگی یکپارچه و سنگ ازاره و شبستان و دریاچه به جا آورده، او را ششمین مساجد شیراز شمرده اند حسین فسایی، میرزا حسن، فارسنامه ناصری، ج ۲، تصحیح منصور رستگار فسایی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۲، ص ۱۲۸۱.

۳. ارتفاع به نه متر. ارتفاع بازار بیش از یازده متر است کمالی سروستانی، کورش، دانشنامه تاریخی فارس، شیراز، دانشنامه فارس، ۱۳۸۴، ص ۷۶.

۴. منظور، خیابان قصردشت است.

سایر معادن نیز با اینکه تاکنون استخراج نشده‌اند، ولی خیلی نزدیک [اند] مانند معادن آهن و طلا که در مُله زرده، شمال غربی شیراز به فاصله نیم فرسنگ، می‌باشد. در جنوب شیراز ملوک قراباغ دارای بیشه وسیعی است که زالوی زیاد دارد و به غالب مناطق حمل می‌شود. انتهای آن پیرناب است که دارای بنا و درخت و آب باصفائی است. سبزپوشان سبز که محل باصفای طبیعی خوبی است، در وسط کوه جنوبی بلوک مزبور است. به مسافت تقریبی ۲۶میل در مغرب شیراز، قلات و خلدَر واقع شده‌اند. قلات دارای آبشاری است که متجاوز از دو سنگ آب از ارتفاع تقریباً ۲۵ متر ریزش کرده؛ گذشته از اینکه منظره آبشار تماشایی است، برای تلطیف هوا به بیلاقیّت آن حدود می‌افزاید. خَلار، دارای موستان زیادی است که [از] موهای کهن آنجا شراب خلدَری معروف دنیا را تهیه می‌نمایند.^۲ در ۲۴ میلی مسافت شمالی شهر، جلگه مرودشت یا استخر قدیم واقع است. جلگه مزبور به طول ۳۶میل شرقی و غربی [و] عرض ۱۲میل شمالی و جنوبی است که آثار مهمّه تخت جمشید در قسمت شمالی آن واقع است و علاوه بر آثار مزبور، حجاری‌های عالی که همه قدرت علم و هنر ایرانیان قدیم را می‌نمایند نیز در قسمت شرقی تخت مشاهده می‌شود. در امتداد کوه تخت جمشید (که به کوه رحمت معروف است) به سمت مغرب نیز آثاری است موسوم به نقش رجب که صورت شاهپور ذوالاکتاف با والارین امپراطور امیر روم حجاری شده. باز سه میل مسافت به طرف مغرب، آثار مهمی موسوم به نقش رستم است. در اینجا بنای مربع مستطیل به ارتفاع متجاوز از پنج متر و طول چهار و عرض سه متر به نام کعبه زردشت در دامنه کوه ساخته شده؛ که بنای مزبور از سه قطعه سنگ یک‌پارچه پوشیده شده است. در مقابل آن جدار کوه حجاری شده؛ در قسمت پائین نقش شاهپور و والاریان و بعضی نقوش دیگر است که تابلوهای مفصل به خط میخی قدیم در فواصل آنها حجاری شده. در قسمت فوقانی، شش باب دخمه به ارتفاع‌های مختلف [وجود دارد] که چهار دهنه آنها غربی و دو دهنه شمالی است؛ [که] از سنگ ساخته شده. صعود به دو دهنه قسمت اول، برای متخصصین میسر [است] ولی در مابقی جز به وسیله طناب و چوببست ممکن نیست؛ چه که از پانزده تا حدود بیست متر ارتفاع دارد. در انتهای شمال غربی جلگه کوه میان قلعه نیز دارای آثار زیاد مخصوصاً سلخ بزرگی از ابنیه امیر عضدالدوله دیلمی است که در آن حوالی دریای میان کوه که در افواه معروف است. در قسمت آخر جنوبی جلگه، پل خان معبر عمومی رود کُر است. در قسمت جنوب شرقی، بند امیر از آثار امیر عضدالدوله دیلمی است که معروفیت غالب دنیا می‌باشد و از حیث ساختمان، اهمیت عظیمی را حائز است و همین‌طور در امتداد بند مزبور، شش بند دیگر تا انتهای خاک کُر بال می‌باشد که هر یک به مسافت دو فرسخ واقع و مقدار زیادی اراضی و قرا و بلوک کُر بال را مشروب می‌نماید. ولی سایر بندها به عظمت بند امیر نیست.^۳ زیرا بند امیر در درجه اول و فشار آب فراوان است. به همین نسبت، هر چه رو به پائین می‌رود، فشار آب کمتر شده،

۱. در اصطلاح محلی، زرده مله هم می‌گویند.

۲. می‌نماید.

۳. از روی... لزوم ندارد؟.

از استحکام و اهمیت بندها می‌کاهد.

محصولات و ارزاق

در خود شیراز و نقاط نزدیک آن، انواع میوه جات و مرکبات و حبوبات سردسیری و گرمسیری، به خوبی عمل می‌آید. به واسطه فراوانی و عدم وسائل کافی برای حمل به سایر نقاط، خیلی ارزان است. **ارمغان‌های مطبوع شیراز:** شراب خالار، لیمو و آب لیموی جهرم، ملکی، رطب و خرما است که خرما می‌شاهانی آن حتی به اروپا هم حمل می‌شود.

مهمانخانه و پانسیون

مهمانخانه سعدی: مهمانخانه سعدی، دارای سیزده اطاق نمره [است] که جمعا شانزده تخت خواب دارد. دارای سه سالون ناهارخوری است: یکی عمومی ۲۴ نفری، یک خصوصی ۱۲ نفری و یک خصوصی ۲۴ نفری. خوراک‌های ایرانی و فرنگی را دارد. روشنایی آن به وسیله چراغ برق است. یک سالون بزرگ دارد که گنجایش پنجاه صندلی دارد. یک سالون خصوصی کوچک‌تر دارد که گنجایش ۱۲ نفر دارد. حمام خصوصی [با] دوش یک‌نفری دارد. تمام وسائل زندگی در آن فراهم است. اطاق‌ها تمام به قالی مفروش [و] به مبیل‌های نو عالی و نظیف، مزین است. تخت خواب‌ها تمام نو و عالی است. ساختمان دیگری هم در یک قسمت آن می‌نمایند که گنجایش نصف همین مهمانخانه را دارا خواهد شد. برای پانسیون، سه اطاق موجود است. هر یک نفر با کلیه لوازم حتی رختشوئی و حمام - به استثناء قمه مشروب - در ماه شصت تومان [و] با خوراک معمولی، تنها ماهی ۴۵ تومان پانسیون میشوند. این مهمانخانه جدیدالتاسیس و اول مهمانخانه است.

مهمانخانه پارس: مهمانخانه پارس [در] خیابان محمودیه؛ دارای یک حمام و یک ناهارخوری و نه اطاق خصوصی با دوازده تخت خواب؛ خوراک فرنگی و ایرانی تهیه می‌شود؛ اطاق‌هایی که با چراغ برق روشن می‌شود؛ کرایه اطاق شبانه روزی یک تومان؛ در ماه بیست و شش تومان؛ قیمت متوسط غذا هر دفعه چهار قران؛ پانسیون ماهی پنجاه تومان؛ زبان‌های خارجه انگلیسی، فرانسه، عربی و هندی را صحبت میکنند.

مهمانخانه قانع: مهمانخانه قانع واقع در خیابان زند؛ دارای یک ناهارخوری، چهار اطاق خصوصی و ده تخت خواب، خوراک آن ایرانی است و با چراغ برق روشن می‌شود. حمام آهنی بدون دوش دارد. زبان خارجه فقط انگلیسی است. پانسیون یک‌ماهه به طور متوسط سی تومان.

مهمانخانه نوبهار: مهمانخانه نوبهار واقع در خیابان محمودیه؛ دارای پنج اطاق خصوصی و ده تخت خواب؛ خوراک ایرانی دارد؛ پانسیون یک‌ماهه به طور متوسط ۲۶ تومان؛ به زبان‌های هندی و عربی حرف می‌زنند.

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

مهمانخانه مرکزی: مهمانخانه مرکزی^۱ واقع در خیابان جدیدالتأسیس شده، فعلاً دارای چندین اطاق نظیف و یک سالون است که با چراغ برق روشن می شود. به زبان ارمنی تکلم می نمایند.

رستوران و کافه

رستوران وکا: رستوران و کافه وکا واقع در خیابان زند؛ خوراک فرنگی و ایرانی؛ بستنی و شربت و مشروب؛ زبان خارجه قدری انگلیسی، هندی و عربی و ترکی.
چندین کافه و رستوران دیگر هم در خیابان های زند و سعدی مفتوح و در شرف افتتاح است که اسامی معین ندارد.

جرائد

۱. روزنامه عصر آزادی: مدرسه حیات؛^۲ روزنامه استخر: محله قوام، کوچه هاشمیه؛^۳ روزنامه فکاهی ظریف: خیابان زند؛^۴ روزنامه بیان حقیقت: گودعبان؛^۵ روزنامه گلستان: محله سرباغ؛^۶ روزنامه تخت جمشید: سردزک و^۷ مجله الاسلام: محله اسحاق بیگ.

قرائت خانه

عجالتاً فقط کتابخانه معارف در خود اداره معارف است، ولی کتابخانه جدیدی اداره بلدییه در خیابان زند

۱. مؤلف در جلوی نام این مهمانخانه، پرنانتری خالی گذاشته است. احتمالاً قصدش اضافه کردن نام این مهمانخانه است؛ او از محل مهمانخانه با عنوان خیابان جدیدالتأسیس یاد می کند و به احتمال زیاد این مهمانخانه نیز تازه تأسیس بوده و از نامش اطلاعی نداشته است.
۲. روزنامه عصر آزادی با سردبیری علی اکبر بصیری از آذرماه ۱۲۹۹ تا سال ۱۳۲۱ شمسی در چهارصفحه بزرگ، به صورت هفتگی منتشر شده است. نشانی: مدرسه حیات، بعد از دبیرستان ابن سینا. رومی، سیروس، شناسنامه مطبوعات فارس (از آغاز تا امروز)، شیراز، نوید شیراز، ۱۳۸۸، ص ۶۱ و ۶۳.
۳. روزنامه استخر با سردبیری منوچهر استخر، از سال ۱۲۹۷ تا ۱۳۲۵ شمسی در چهار صفحه بزرگ، ابتدا به صورت هفتگی و بعد چهار شماره در هفته منتشر شده است. نشانی: مدرسه ناظمیه، خیابان زند، جنب بازار وکیل. همان، ص ۵۲ و ۵۳.
۴. روزنامه بیان حقیقت با سرپرستی حسن دیانت از سال ۱۳۰۳ تا ۱۳۱۷ شمسی در چهار صفحه بزرگ، ابتدا به صورت هفتگی و بعد سه شماره در هفته منتشر شده است. نشانی: خیابان دهنادی، همان، ص ۸۶ و ۸۷.
۵. روزنامه گلستان با سرپرستی سید محمدتقی گلستان، از سال ۱۲۹۷ تا بهمن ۱۳۴۰ شمسی به صورت هفتگی یا دو شماره در هفته منتشر شده است. نشانی: محله سرباغ، بعد دربند، نزدیک مدرسه سلطانی. همان، ص ۵۵ و ۵۶.
۶. روزنامه تخت جمشید با سردبیری محمدعلی دانشی از یازدهم تیرماه ۱۳۰۳ منتشر شده است. همان، ص ۸۷ و ۸۸.
۷. مجله الاسلام با سردبیری محسن فقیه شیرازی (خادم الشریعه) از سال ۱۳۰۱ تا ۱۳۲۰ شمسی به صورت ماهانه منتشر شده است. نشانی: محله اسحاق بیگ، نزدیک مسجد آدینه خان، منزل مدیر. همان، ص ۸۰.

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

می سازد که عنقریب تمام خواهد شد.^۱

اطباء و مریضخانه ها^۲

بیمارستان مرسلین^۳: مریضخانه مرسلین انگلیس واقع در خیابان زند، دارای محل مناسب عالی و چندین اتاق و تخت خواب است و غیر از ایام یکشنبه، همه روزه انواع امراض مردانه و زنانه را معالجه می نمایند.

درمانگاه نمازی: مریضخانه نمازی واقع در خیابان دارالشفا که مؤسسه آقای حاج محمدحسین نمازی است.^۴ **مریضخانه امید:** مریضخانه امید، تحت سرپرستی آقای دکتر عبدالحسینیان و عضویت یکدو نفر طبیبه قابله زنانه از کلیه امراض مردانه و زنانه معالجه می نمایند.

اطباء:

۱. آقای سرهنگ دکتر کریمخان هدایت، رئیس صحیّه قشون هفته [ای] سه روز در مطب واقع در خیابان زند از عموم پذیرائی می نمایند. حق المعالجه پنج قران است. زبان فرانسه را کامل و قدری انگلیسی می دانند.

۲. آقای دکتر بهرامی، رئیس صحیّه ایالتی فارس.

۳. آقای باد «و» سیدعیسی خان، عضو صحیّه قشون که در کوچه نوذری مطب شخصی دارند.

۴ و ۵. آقای میرزا محمدعلی خان دانشور کوچه حمام سرو و اخوی ایشان آقای میرزا عبدالله خان دانشور؛ میدان مولی؛ اطبا مجاز و زبان انگلیسی میدانند.

۶. آقای دکتر محمدابراهیم خان تمدن متخصص در امراض چشم؛ کوچه مدرسه آقا بابا خان؛ زبان انگلیسی میدانند.

۶. دکتر مسیح الله خان فربود؛ تحصیلات مشارالیه در هندوستان است. انگلیسی و هندی می دانند.

۷. دکتر گریگر ماناواز متخصص دندان سازی؛ خیابان سعدی؛ دیپلمه پاریس؛ زبان فرانسه می دانند.

۸. کانس طاطن بازاراف، طبیب قونسول گری روس.

۹. دکتر سید محمدخان طبیب بازار مرغ؛ تخصص او در امراض جلدی و مراقبتی خوب است. زبان انگلیسی و فرانسه می دانند.

غیر از آقای سرهنگ کریمخان که حق المعالجه را پنج قران محدود می گیرند، سایر اطباء حدود معین ندارد. از دو قران تا پنجقران دریافت می دارند.

۱. منظور کتابخانه ملی فارس است که پس از انقلاب به کتابخانه شهید آیت الله دستغیب تغییر نام یافت. این کتابخانه در سال ۱۳۲۹ افتتاح شده است.

۲. مریضخانهها

۳. این بیمارستان در خیابان خیام و به بیمارستان مسلمین تغییر نام یافته است.

۴. بر سردر قدیمی این درمانگاه آمده است: «بهبودستان نمازی، آذرماه ۱۳۰۴»

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

گاراژها

گاراژ هند و ایران: گاراژ هند و ایران؛ خیابان سعدی؛ خط سیر عمده بوشهر، شیراز و طهران است که در هر سه نقطه شعب مخصوص دارد.

گاراژ معمار: گاراژ معمار؛ اول خیابان حافظ؛ در اغلب خطوط شوسه نیز مسافر و مال التجاره حمل می کند.

گاراژ سرپی: گاراژ سرپی خیابان زند؛ خط سیر عمده جهرم و شیراز است و در سایر خطوط شوسه نیز مسافر و مال التجاره حمل می نماید.

گاراژ راهپیما: گاراژ راهپیما؛ خیابان سعدی؛ خط سیر عمده راه نیریز و شیراز است، ولی در سایر نقاط شوسه ایران هم حمل و نقل مسافر و مال التجاره می نماید.

گاراژ فولادی: گاراژ فولادی؛ خیابان زند؛ خط سیر عمده شیراز- طهران و در سایر نقاط نیز حمل و نقل بار و مسافر می نماید.

سرویس خط بوشهر- شیراز: سرویس خط بوشهر و شیراز؛ خیابان زند؛ خط سیر عمده شیراز- طهران [و در سایر نقاط نیز حمل و نقل بار و مسافر می نماید].

سرویس منجم: سرویس منجم؛ خیابان زند؛ خط سیر عمده شیراز- طهران [و در سایر نقاط نیز حمل و نقل بار و مسافر می نماید].

گاراژ سعادت: گاراژ سعادت واقع در خیابان سعدی که در خطوط بوشهر- طهران و سایر خطوط شوسه بار و مسافر حمل و نقل می نماید.

گاراژ کازرونی: گاراژ کازرونی که از مؤسسات حاج سید محمدرضای کازرونی [است] و در اغلب بلاد ایران شعبه دارد و در تمام خطوط ایران بار و مسافر حمل و نقل می نماید.

وسایله حمل و نقل گاراژهای فوق الذکر، تمام اتومبیل های باری و سواری است. تاکسی بار و مسافر در اوقات مختلفه تفاوت می کند.

دلّالان و مترجمین

دلّالان تریاک: حاج سید عباس، آقا میرزا مهدی، حاج محمدعلی اعتبار، مهدی عباس، دلّالان عمده تریاک.

دلّالان کتیرا: آقا محمدباقر، کربلایی علی محمد، دلّالی عبدالرزاق و محمدجواد و علی محمد و شرکا شرکت شش نفری به نام شش، دلّالان عمده کتیرا.

دلّالان قالی: دلّالی قالی را عدّه زیادی انجام می نمایند، ولی عمده مرجع همان عدّه باشد که جزء تجّار معرفی شده اند.

دلّالان مغز بادام: تجّار عمده مغز بادام، کربلایی عبدالرحمن و شرکاء؛ میرزا محمدجعفر، نورالدین و شرکاء. دلّالی قند و شکر و چایی و سایر اجناس را هم می نمایند.

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

دلّالان قماش: حاج محمد حسین اصفهانی، حاج محمّد، دلّالان قماش.
دلّالان بانک ملی: محمدتقی شمس زاده و شرکا، دلّال بانک ملی.
دلّالان بانک شاهنشاهی: آقا مصطفی اصفهانی، دلّال بانک شاهنشاهی.
دلّالان بانک روس: حاج میرزا کاظم و شرکا، بانک روس.

[آمفی تئا] ترها و سینماها

سینما جهان نما: سالون سینما جهان نما، خیابان زند؛ هر شبه دو یکی زنانه و بقیه مردانه نمایش داده می شود و نظر به اینکه سالون مزبور موقعیت خوبی دارد، تیاترهای اخلاقی نیز که گاهی داده می شود، در آنجا است. گنجایش پانصد صندلی دارد. بلیط سینما از یک الی پنج قران؛ بلیط نمایش تاکسی معین ندارد، بسته به اختیار کمدی نمایش دهنده است.

سینما پارس: سینما پارس واقع در خیابان محمودیه، گنجایش ۲۰۰ صندلی دارد. بلیط آن از یک تا پنج قران است. هفته [ای] سه شب زنانه و چهار شب مردانه.
یک سالون عالی دیگر نیز در خیابان زند، تحت ساختمان و در شرف اتمام است که هنوز اسم آن معلوم نیست.

حمامها

حمام وکیل: حمام وکیل که از اینبینه کریم خان زند و بنایی بس عالی است. خزینه و دوش است.
حمام صاحب: حمام صاحب، تازه ساخت و طرز جدید، دارای چندین نمره است.
به علاوه چندین حمام دیگر نیز موجود است که از ذکر اسامی یکیک خودداری می شود.

تجار تخانه ها و صنعتگران

الف: تجار

تجار تریاک: تجار عمده تریاک، حاج ملک التجار بهبهانی، آقا محمد حسن بهبهانی، حاج سید ابوطالب کازرونی، حاج محمد مهدی اصفهانی، حاج محمد حسین تریاک چی، کربلائی عزیز کسرائیان، حاج علی محمد توسلی. این اشخاص تجارت سایر اجناس وارده و صادره را هم دارا هستند.

تجار قالی: تجار عمده قالی حاج محمد جواد اردوبادی، حاج محمد کاظم، حاج محمد بیات، حاج علی اکبر قالی فروش، حاج شیخ عبدالخالق. تجارت سایر جناس وارده و صادره را هم دارند.

سایر تجار: سایر تجار عمده میرزا جلدلخان آربین به شراکت حاج شیخ محمد کریم مختار موسس مغازه درخشان [است] که تجارت اجناس خرازی را دارا هستند.

کربلائی عبدالصاحب کازرونی، حاج عبدالنبی بوشهری، حاج محمد حسین لاری، حاج میرزا احمدخان لاری، حاج میرزا محمد رضا و حاج میرزا محمد علی دهدشتی، محمد علیخان بهبهانی، محمد حسن خان بهبهانی، حاج حیدر امین، آقا محمد مهدی چوبک و اخوان، آقا محمد مهدی نمازی، آقا محمد جعفر نمازی، حاج آقا مصلائی،

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

ملاً آقا جان کلیمی، ملاً عذرانعمان کلیمی. تجار عمده کنیرا حاج میرزا آقای حبیبی، حاج محمدحسن کتیرایی می باشد و نیز عده زیادی تجار معتبر و معروف هستند که از ذکر اسامی همه خودداری می شود.

ب. صنایع

خاتم سازی

۱. میرزا محمدحسین صنیع خاتم(امین الصنایع) جنب بازار مسگرها صنعت خاتم سازی را به نحو اتم و اکمل داراست. گذشته از اینکه چندین صد سال این صنعت ارثاً در خانواده مشارالیه معمول بوده، ظرافت کار او مطلوب و مشهور دنیا است، زیرا این صنعت فعلاً انحصار به خاتم سازان شیرازی دارد و مشارالیه در این فن در رأس همگان قرار گرفته، به علاوه مشارالیه در ساعت سازی و نجاری(دو رشته از خاتم سازی است) نیز مهارت دارد.

۲. میرزا علی اصغر صنیع خاتم، برادر مشارالیه است که پهلوی برادر خود در یک دکان کار می کند.

۳. کربلایی غلام رضای گلریزخاتمی نیز در بازار مرغ دکان دارد.

۴. کربلایی خلیل گلریزخاتمی نیز در بازار مرغ دکان دارد.

۵. میرزا محمد گلریزخاتمی که از منتسبین دو استاد اخیرالذکر است و درب سید عبدالله دکان دارد.

قلم زنی

۱. استاد معروف آقا محمد اسماعیل است که قلم برجسته و ساده را بسیار ظریف و قشنگ می زند. شخص مشارالیه که سابق در بازار زرگرها(معروف به بازار مرغ) کان داشت، به واسطه عدم تشویق دماغش سوخته، به طور انزوا در منزل خود که حدود گود عربان است، کار می کند. با اینکه قلمزنی در شیراز فراوان و مطلوب است، کار مشارالیه نسبت به همه ممتاز شخص و معروف است.

۲. میرزا علی اصغر پسر آقا محمد اسماعیل که در این فن جایگزین پدر خویش است و در منزل با پدر کار می کند.

۳. اکبرخان قلمزن نزدیک تلفون خانه دکان دارد. این شخص در قلمزنی نمره دو آقا محمد اسماعیل است و در زرگری و مرصعکاری نیز مهارت کامل دارد.

۴ و ۵. آقا رجبعلی و پسرش که در بازار مرغ و آقا حبیب الله صنعتی که در کاروانسرای شیخ نصر کار می کند نیز از قلمزنهای معروف هستند.

عده دیگری نیز در بازار مرغ، مشغول قلمزنی هستند که معروفیت ندارند.

۱. همه را.

میناکاری

صنعت میناکاری در شیراز منحصر به آقای میرزا محمد مینایی است که به واسطه عدم رواج میناکاری در کاروانسرای مشیری مشغول به ساعت سازی [است] و ساعت را هم بسیار خوب می سازد و در ساختن مشحر طلا و نقره نیز مهارت دارد و فن جواهر شناسی را هم داراست.

[زرگری]

۱. استاد آقای میرزا احمد سامری نژاد در کاروانسرای حاج شکری است که غالباً کارهای ظریف چین را ساخته یا طوری تعمیر می کند که هیچ تمیز داده نمی شود، ولی به واسطه استعمال تریاک، بی حال و سهل انگار است.

۲. محمدکریم نیری^۱ که از زرگری ماهر و قلم سرب را هم از روی ذوق آموخته؛ حتی در کارهای آهنگری و مکانیکی هم عمل می کند، به طوری که غالباً اسباب‌های جراحی و دندانسازی را خیلی بهتر از کارهای فرنگ و ظریف تر می سازد.

۳. کربلائی محمدهاشم نیز زرگر خوبی است و درب مسجد فتح دکان دارد.

۴. لؤلؤ کلیمی نیز زرگری را خوب می کند.

نجاری

۱. استاد احمد خیابان ناصرخسرو.

۲. استاد علی محمد فرمند نجار، میدان‌شاه.

۳. میرزا علی محمد در خیابان زند.

۴. استاد اصغر خیابان محمودیه.

عده زیادی هم هستند که به معروفیت این اشخاص نیستند.

دواتگری

۱. حاج محمدکریم در بازار وکیل سماور سینی تنگ و غیره را مانند کارهای روسیه می سازد.

۲. میرزا محمدجعفر بهشتی مقابل نظمیه، دواتگر قابل و زرگر خوبی است.

عده دیگری نیز در محدوده بازار مرغ به این شغل اشتغال دارند.

کاشی بزی

کاشی شیراز به کاشی‌های تمام دنیا مزیت دارد و منحصرأ توسط میرزا عبدالرزاق فغفوری ساخته می شود

۱. مؤلف در جلوی نام این زرگر، پراتنری خالی گذاشته است.

وضعیت شیراز که برای درج در راهنمای ایران... / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی - محمود طاووسی

و حتی به اغلب نقاط حمل می گردد، ولی این شخص متخصص، عمدی در تعلیم امساک می کند که شاید این صنعت را با خود به گور خواهد برد.

جواهرشناسی

آقایان آقا محمدجعفر تاجر نمازی، آقا محمد مهدی نمازی، میرزا محمدمینایی و حاج میرزا محمود، درب بازار وکیل می باشند.

آهنگری

میرزا محمدباقرخان خیابان زند انگلیسی را خوب می داند و آهنگری را هم در کمال خوبی عمل می کند. محمدمهدی هنر خیابان سعدی نیز آهنگر خوبی است.

قالیافی

کارخانجات زیاد در شیراز بود، ولی به واسطه نبودن خریدار در محل و ضررهائی که متوجه آن شد، تعطیل کرده اند. فقط کارخانه مهمی متعلق به آقای حاج محمدجواد اردوبادی واز است، ولی محصول قالی فارس زیاد و مرکز معامله آن هم شیراز است. تمام مبادعت قالی های ترکی و عربی در شیراز بود.

پوست

پوست بره شیراز بسیار مرغوب که پس از پوست های بخارائی در درجه اول است و پوست های روباه و ثور و غیره نیز در شیراز فراوان است.

صادرات

صادرات شیراز مجماً اجناس و غیر است. قالی، کتیرا، تریاک، مغزبادام، زردآلوک (بخورک)، پوست بره و سایر چیزهاست. تخم خشخاش، روده، شکر، تغار، صعلب، قالمه، موم، آبغوره، بریز، سقزانه، سقزآب، پنبه، ریشه گردو، ریزه نیروسپاه، اسفرزه، ریشه مهک، تخم یونجه، کاکناج، درمنه، انجیر، آلبوخارا، جوز قند، آب لیمو و لیمو، پشم، سرکه، شیر، گنجیده، خرما، زاج بدری، آلوچک، بنه، گلاب، خاکشیر، شاهدانج، گل سرخ که در سال بیش از پانصد هزار من حمل می شود و غیره.

۱. چیز است.